

Marksizm Bir İdeoloji Değildir!

Derya Kömürcü

Marksizmin, genel olarak ideoloji kavramıyla ve özelde kendi adına hareket eden ideolojiler ile ilişkisinin doğasını belirlemek, onun bütünsel oluşumu yolunda önemli bir aşamadır. Bu yazının amacı, söz konusu ilişkinin doğası üzerine kesin sonuçlara varmaktan çok, küçük ilerlemeler sağlayan bazı hipotezleri tartışmak olacak. Bu süreçteki temel iddia ise Marksizmin yapısı itibarı ile bir ideoloji olmadığı ve olamayacağıdır.

Öncelikle Marksizm üzerine birkaç temel belirlemede bulunarak ilerlemekte fayda var.

Birincisi; Marksizm, insanlık tarihi boyunca ortaya çıkmış olan sosyalizm veya komünizm akımlarından birisi değildir, onlarla aynı kefeye konulamaz. Politika ve ideolojiyle ilişkisi onu herhangi bir ezilen sınıf ideolojisine, felsefesine veya eylem kılavuzuna indirgemez. Marksist teorinin, tarihsel bir boyutta işçi

hareketiyle birleştigi doğrudur ve bu birleşme, Lukacs'tan Althusser'e kadar Marksizm içi farklı konumlarda bulunan teorisyenlerce "insanlık tarihinin en önemli olaylarından birisi" olarak kutlanmıştır. Ne var ki, Marksizm işçi hareketiyle özdeş değildir. Marksizmi, ezilenler hareketiyle şu veya bu ölçüde bir bağ kurmuş diğer tüm teorik bütünlerden ayıran temel nokta, onun - diğer bileşenlerinin yanı sıra- bir bilim olma özelliğidir.

İkincisi; "Marksizm temeli bilim, merkezi felsefe, doruğu, zirvesi politika olan açık uçlu bir bütünsel yapıdır; bütünlüğün açık ucunu politika teşkil eder".¹ Burada, Marksizmin bu üç bileşeninin belirlenmesinin ve işlevlerinin yanında ısrarla üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, bu tanımın epistemolojik nitelikte olmasıdır. Bu tanım üzerinden gerçekleştirilen bir Marksizm incelemesi onu salt epistemolojik düzlemde bir incelemeye tâbi tutmak anlamına gelir.

Buna karşın Marksizmin kitlelerle ilişkisinin içeriği ontolojik bir nitelik taşır. Marksizmi bu düzlemde var eden bileşenleri teori-politika-pratik olarak belirleyebiliriz. Bu konuya ileride tekrar döneceğiz. Şimdilik bu iki düzlem arasındaki etkileşimi, hatta eklemlenmeyi ortaya koyamamaktan kaynaklanan bir probleme dikkat çekelim: Marksizmin, epistemolojik düzlemdeki bütünlüğü ile ontolojik düzlemdeki bütünlüğünü birbirine karıştırdığımızda (ya da bunları tamamen ayırdığımızda), ideolojiyle olan ilişkisini çarpık bir şekilde kavrarız.

* * *

"Marksist ideoloji" kullanımı, gerek teorik dünyada, gerekse günlük hayatta genel olarak kabul görmüş durumdadır. Bu kullanım sadece basit bir kötü niyetten; onun bilimsel karakterini gizleme çabasından kaynaklanmıyor. Marksizmin karşısında duranlar kadar, Marksizm adına hareket edenler de "Marksist ideoloji" kavramını yaygın olarak kullanıyorlar.

¹ M. Kayaoğlu, "Sunuş/Marksizmin Ayraçlarına Doğru", Melik Kara, İ. Mert, S. Sahra, *Bütünsel Marksist Oluşum Yolunda Bir Girişim İçin Genel Çerçeve Taslağı*, Ankara, 1995, s.16

Bir kavram olarak kullanımının dışında pratik, maddi bir faaliyet olarak ideolojinin, Marksist hareketlerin yapısını belirlediği, onları birer ideolojik hareket haline getirdiği de yeterince açık bir gerçek.

Hatta biraz daha ileri gidelim ve her Marksist hareketin bir ideolojisi olduğunu ve bunun tersinin; ideolojisiz bir siyasal hareketin (Marksist olsun veya olmasın) varolmasının mümkün olmadığını iddia edelim.

Peki bu durumda, kaynağını Marksist teoriden alan siyasal hareketlerin kaçınılmaz olarak bir ideolojiye sahip olduklarını iddia ederken, ideolojiyi Marksizmin neresine yerleştireceğiz? Marksist bir ideoloji var mı, olabilir mi? İdeoloji, Marksizmin bütünsel oluşumu yolunda bilim-felsefe-politikanın yanında bir dördüncü bileşen mi, yoksa ideolojiyi bu bileşenlerden birinin içine mi yerleştirmek gerekiyor?

İlk elde net cevaplar vermek kolay değil, fakat bu konuda esas olarak iki iddiamız olacak:

- 1) Teorik kaynağını Marx'ın 1845'te gerçekleştirdiği "büyük teorik devrim" (epistemolojik kopuş) öncesinin ideolojilerinden alan hareketler Marksizmin dışındadır. Epistemolojik kopuş öncesinin teorik ideolojileri olarak Marx'ın "gençlik eserleri"nde de rastlanan *hümanist* ve *tarihselci* öğeler, Marksizmi de bir ideoloji olarak gösterirler. Dolayısıyla 1845'ten bugüne bizzat Marksizmin kendi içinde ideolojik bir mücadele vardır.
- 2) İdeoloji, sınıf savaşımının bir silahı olarak ele alındığı andan itibaren Marksist hareketlerin her türlü ideolojik tavrı, Marksizmin bütünlüğü içinde *politika* ayağına içseldir. Burada önemli olan nokta, yukarıda da değinilen epistemolojik ve ontolojik düzlemlerdeki etkinliği birbirine karıştırmamaktır.

İdeoloji

İdeoloji kavramı, 1801'de Antoine Destutt de Tracy tarafından ilk kullanılışından bugüne pek çok anlama geldi, çok farklı tanımları yapıldı. İdeoloji kelimesi, teorik anlamda ilk kez ifade edildiğinde, "fikirlere ilişkin bilimsel araştırma" anlamına gelmekteydi. De Tracy'e göre ideoloji, alanı fikirler olan bir bilim; zoolojinin bir parçası olarak genel beşeri hayvan bilimlerinin bir dalıydı.²

İlginçtir ki, bir bilim olduğu iddiasıyla ortaya çıkan bu terim, bugün genellikle bilimsel olanın tam karşısını tanımlamak için kullanılıyor.

İdeolojiyi tanımlama çabalarını iki ana eğilimde toplayabiliriz: Epistemolojik ve sosyolojik.

Epistemolojik eğilim taşıyanlar ideolojiyi doğru-yanlış fikirler temelinde ele alır ve gerçekliğin, ideoloji yüzünden veya sayesinde net bir şekilde kavranamadığını iddia ederler.*

Sosyolojik eğilim taşıyanlar ise fikirlerin doğruluğu veya yanlışlığından çok toplumsal yaşamdaki işlevleri ile ilgilenirler. Ancak bu eğilimin zayıflığı, ideolojinin işlevleri üzerine çalışırken onun yapısını ve ne şekilde oluştuğunu ikincil önemde kabul etmesinden kaynaklanır.

Büyük bir çoğunluk tarafından ideoloji, genelde, belirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait fikirler kümesi olarak tanımlanır veya algılanır. Bu tanım *dünya görüşüne* çok yakındır. Yani ideoloji, toplumsal hayatta belirli bir etkinliği olan bir toplumsal sınıf veya grubun içinde yaşadığı koşulları ve bu koşulların algılanma biçimini simgeleyen doğru veya yanlış inanç ve fikirler bütünüdür.³ Marksist teori içinde, ideolojiyi bir dünya

² Bak.: Terry EAGLETON, *İdeoloji*, Çev.: Muttalip Özcan, Ayrıntı Yay., İstanbul 1996, s.100-108

* Althusser'in teorisiyle birlikte, ideoloji bir doğruluk-yanlışlık meselesi olmaktan çıkmıştır.

³ İdeolojinin farklı anlamları için bak.: Terry EAGLETON, a.g.e., s.18

görüşü olarak olumlayanlar, Marksizmi burjuva ideolojisinin karşısındaki bir proletarya ideolojisi olarak tanımlarlar. Bu tür bir indirgemeyi reddetmek Marksistler için hayati önemdedir, fakat ideolojinin Marksist hareketler tarafından "olumlu" kullanımını da göz ardı etmemek şarttır.

Yukarıdaki tanımın yaygınlığına rağmen çok daha geniş bir zemini kaplayan bir popüler tanıma daha sahibiz: İdeolojinin "kültür"e yakın anlamı. Bu durumda ideoloji, "toplumsal hayattaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi bir süreçtir". Bu tanım, "belirli bir toplumdaki bütün *anlamlandırma pratiklerini* ve simgesel süreçleri kapsar; toplumsal pratiklerin kendilerinden çok, bireylerin bu pratikleri 'yaşama' biçimlerini ima eder. Bu anlamda alındığında ideoloji, değerleri hakkında mutabık kalınan sanatsal ve entelektüel çalışmalarla sınırlanan dar anlamda 'kültür'den daha geniş, ama belirli bir hayat biçiminin bütün etkinlik ve kurumlarını kuşatan antropolojik kültür tanımından daha dardır".⁴

Burada amaç çeşitli ideoloji tanımlarını betimleyerek içlerinden birini seçmek değil. Yapılmaya çalışılan, hem çok çeşitliliği göstermek, hem de bu değişik tanımların farklı boyutlarda gerçekliğin bir parçasını açıklama özelliğine dikkat çekmek.

Hiçbir şekilde birbirleriyle tartışılıp, elenemeyecek bu kadar çok ideoloji tanımı olmasının başlıca sebebi, ideoloji ile ideolojinin tarihsel biçimleri arasındaki ayrımın net bir şekilde kavranamamasıdır. Genel olarak ideoloji ile ideoloji olarak işleyen tarihsel hareketleri, dünya görüşlerini birbirinden ayırmak gerekir. Bunlar ideolojinin belli bir tarih diliminde ete kemiğe büründüğü değişik şekillerdir. Ama asla ideolojinin kendisine eş değildirler.

Bu ayrım yapılmadığı zaman, genel teorik çaba, ideolojinin kendisi üzerine çalışmak yerine toplumsal pratiğin içindeki tarihsel ideolojileri çözümlemek oluyor. Bu hedefe yönelik olarak yapılan genel ideoloji tanımı ise

⁴ A.g.e., s.55

asıl çalışmanın temelini desteklemek amacıyla kurgulanıyor.

Marksist Teori Geleneğinde İdeoloji

De Tracy'den sonra unutulmaya yüz tutan ideoloji kavramını yaklaşık 45 yıl sonra yeniden tartıştıran Marx olmuştur; ama kavramı tepe taklak ederek.

Marx'ın teorik çalışmasının bütününde tek bir ideoloji yaklaşımından bahsetmek mümkün değildir. Kabaca Marksist teorideki gelişmeye benzer bir süreç, ideolojinin Marx tarafından ele alınışında da görülebilir. Marx'ın ideoloji üzerine görüşleri, "genç - olgun Marx" bölümlenmesi çerçevesinde ele alınabilir.

Bilindiği gibi, Marx'ın gençlik döneminden teorik kaynağını alanların bir numaralı referansı 1844 El Yazmaları'dır. Bu eserin yabancılaşma, insanın özü, bilinç gibi kavramlar etrafında beliren sorunsalı, ideoloji tanımının üzerine oturacağı tabanı da belirler.

Alman İdeolojisi'nin (1845) çelişkili yapısı ideoloji teorisine de yansır. Bu eser, "tarih bilimi"ni müjdelemesine rağmen, 1844 El Yazmaları'nın izlerini de hâlâ bünyesinde barındırmaktadır. Bir yanda bilinç problemi (hümanist etkiden kurtulmuş olsa da) ve düşünce-madde ilişkisi önemini korurken diğer yanda toplumların doğası üzerine bilimsel bir süreç de işlemektedir.

İdeoloji, Alman İdeolojisi'nde katıksız bir yanılsama olarak tasarlanmıştır. Tüm gerçekliği kendinin dışındadır. "Gerçek ya da bilimsel bilginin karşısı olan düşsel inanç - yanlış düşünceler ya da yanlış bilinç- dizgeleri"³ olarak tarif edilmektedir. Bu anlamıyla ideoloji, egemen sınıfın çıkarlarını ifade eden bir fikirler sistemi olarak, toplumsal sınıflar arasındaki egemenlik ilişkilerini aldatıcı bir biçimde temsil eder.

³ Raymond WILLIAMS, *Marksizm ve Edebiyat*, Çev.: Esen Tarım, Adam Yay., İstanbul 1990, s.48

Aslında bu tanım pozitivist bir eğilimin göstergesidir. Bu eğilim, ideolojinin karşısına "pozitif bilim"i koyar. Felsefe en üstün ideoloji olarak karşımızdadır ve felsefenin karşısında ampirik gerçekliklerle yaratılan "pozitif bilim" vardır.⁶

Balibar, Alman İdeolojisi'ndeki yanılsama teorisini "Platoncu kökleri olan bir metafor" olarak adlandırıyor. Platon felsefesindeki, mağara duvarında "gerçeğin tersyüz edilmesi"ne benzer bir şekilde Marx da, gerçekliğin ideoloji tarafından (sayesinde) tersyüz edildiğini iddia etmektedir.⁷

Althusser ise, Alman İdeolojisi'nin ideolojinin açık bir teorisini sunduğunu, fakat bu teorisinin -epistemolojik kopuş sonrasının Marksizmi anlamında- Marksist olmadığını iddia eder.⁸ Ona göre aslında, Alman İdeolojisi'nde ideoloji nosyonu iki farklı role sahiptir: 1) Bir felsefe kategorisi olarak yanılsamayı, yanlış olanı ifade eder; 2) Üstyapının oluşumunda pay sahibi ve onun unsurlarından birisi olarak tespit edildiğinde ise bilimsel bir kavram haline gelir.⁹

İleride, ideolojinin Marksizmdeki yerini belirlemek üzere öne süreceğimiz iddiayı kolaylaştırmak için burada bir parantez açmakta fayda var. İdeolojinin toplumsal ve siyasal işlevi (bu, pratik ve maddi bir işlevdir) ile felsefi anlamı aynı değildir. Bunları birbirinden ayırmak gerekir. İdeolojiyi doğru-yanlış meselesi bağlamında yanılsamaya, yanlış-bilince indirgemek, onu felsefe alanında ele almak anlamına gelir. Alman İdeolojisi'nde olduğu gibi, doğrunun karşısına ideolojik yanılsama konulduğu zaman ideoloji bir felsefe kategorisi niteliği taşır.

⁶ Louis ALTHUSSER, *Özeleştirici Öğeleri*, Belge Yay., İstanbul 1991, s.15

⁷ Etienne BALIBAR, *Marx'ın Felsefesi*, Çev.: Ömer Laçiner, Birikim Yay., İstanbul 1996, s.64

⁸ Bak.: L. ALTHUSSER, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s.47

⁹ ALTHUSSER, *Özeleştirici Öğeleri*, s.26

Buna karşın ideoloji, toplumsal formasyonun düzeylerinden birisi olarak ele alındığında ve üstyapının bir unsuru haline geldiğinde bilimsel bir kavram olma özelliği taşır. Ayrıca toplumsal ve siyasal işlevine bağlı olarak "olumlu" bir rolü de vardır.

Marx, Alman İdeolojisi'nden sonra, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz'ünde (1859), insanların maddi yaşamdaki çatışmanın bilincine vardıkları ve mücadele ettikleri bir düzey olarak üstyapıyı tanımlar ve onun içinde hukuki, siyasi, dini, felsefi, estetik, vb. ideolojik kalıpların varlığından bahseder. Burada ideoloji, artık gerçekliği kendisinin dışında bir felsefe kategorisi değildir; Marx'ın *belirli toplumsal bilinç şekilleri* dediği şeye denk düşer.

"Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır."¹⁰

Burada "belirli toplumsal bilinç şekilleri" olarak tespit edilen ideoloji, insanlarda yanlış fikirlere yol açarak salt belli bir iktidarı meşrulaştırmaya yarayan bir olgu olma indirgemesinden kurtulur. Toplumsal hayatın ürettiği nesnel bir olgu halini alır. Ancak problem hâlâ klasik felsefe geleneğinin temel sorunu olan düşünce-madde ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır.

Yukarıda değinilen ideoloji yaklaşımlarından köklü bir kopuş Kapital'le ortaya çıkar. Kapital'in 1.Cildindeki

¹⁰ Karl MARX, Önsöz", *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Çev.: Sevim Belli, Sol Yay., Ankara 1993, s.23

Meta Fetişizmi bölümü, bizi farklı bir ideoloji teorisine götürür.

Marx, "meta fetişizminin, 'insanların bizatihi kendilerini belirleyen bir toplumsal ilişki olduğunu (...) onlar açısından nesneler (şeyler) arasındaki bir ilişkinin akıl almaz, tuhaf bir biçimi olarak algılandığını', kendi özel emekleriyle sürdürdükleri toplumsal ilişkiler(in) üreticilere insanlar arasındaki kişiliksiz ilişkiler ve kişiliksiz şeyler arasındaki toplumsal ilişkilermiş gibi gözüktüğünü" belirtir.¹¹

İdeoloji, zihinde meydana gelen yanılsamayla ilgili bir bilinç meselesi olmaktan çıkıp, kapitalist sistemin iktisadi ilişkileriyle birlikte düşünülür. Kaynağını 1844 El Yazmaları'ndan alan, Alman İdeolojisi'nde belirginleşen *bilinç* sorunu, yerini kapitalizmin yasalarıyla insanlar arasındaki ilişkiye bırakır.

İdeoloji, Alman İdeolojisi'nde "bir idealist spekülasyon" şeklinde ortaya konulurken, Kapital'in Meta Fetişizmi bölümünde, "burjuva toplumunun maddi pratikleri içinde sağlam bir temel" kazanır. Bu tür bir tanım, ideolojinin olumsuz anlamını kabullenir, yanlış ve aldatıcı inançlar üzerindeki vurguyu korur, ama bu inançların, bir egemen sınıfın çıkarları tarafından değil, bir bütün olarak toplumun maddi yapısı tarafından belirlendiğine işaret eder.¹²

Marx'ın teorik yapısının gelişimiyle birlikte değişiklik gösteren ideoloji üzerine görüşleri ortak bir özelliğe sahiptir: İdeolojinin olumsuz anlamda kullanımı. Buna karşın Marksist teori geleneği içinde ideolojinin olumlu anlamda kullanıldığı da bir gerçektir.

İdeolojinin olumlu kullanımına en açık örneklerden birisi Lenin'dir. Lenin ideoloji kavramını sosyalizmin eylem kılavuzu, sınıf mücadelesinde başvurulacak bir araç olarak kullanır: "Hareketlerinin süreci içinde işçi

¹¹ Marx'tan (Kapital I. Cilt) aktaran Etienne BALIBAR, *Marx'ın Felsefesi*, s.78

¹² Bak.: Terry EAGLETON, *İdeoloji*, s.57 ve 130

yığınlarının kendilerinin bağımsız bir ideoloji formüle etmeleri söz konusu olmadığına göre, yapılacak tek şey, ya burjuva ya da sosyalist ideoloji arasında bir seçim yapmaktır. Başka yol yoktur (çünkü insanoğlu bir 'üçüncü' ideoloji yaratmamıştır ve üstelik sınıf çelişkileriyle bölünmüş olan bir toplumda, sınıf niteliği taşımayan ya da sınıflar üstü bir ideoloji olamaz).¹³

Lenin'e göre, Marksizmin işçi sınıfını bilinçlendirmek ve harekete geçirebilmek için ideolojik bir çabaya ihtiyacı vardır. İşçi sınıfını harekete geçiren bu fikirler, propaganda niteliğinde bile olsalar, Marksistler bunları en yoğun şekilde kullanmalıdırlar.

Burada Lenin'in yaptığı, Marksizmi değil, sosyalizmi bir ideoloji olarak belirlemektir. Sosyalizm mücadelesiyle ilgili olarak Marksistlere taktik verirken ise Marksizmin politika ayağı içinden konuşmaktadır. Marksizmin ideolojik silahlara sahip olması onun bilimsel niteliğini zedelediği gibi, bütünsel oluşumu içinde kaçınılmaz bir gerekliliktir.

İdeolojiyi olumlu anlamda kullananlar arasında Lukacs'ı da sayabiliriz. Ancak bu pozitif kullanım Lenin'de olduğu gibi siyasal bir taktik olarak değil, Marksizmi proletaryanın ideolojisine indirgeyerek gerçekleşir.

Lukacs, Marx'ın meta fetişizmi kavramını benimser ve kullanır. Fakat Marx'ta bilimsel bir analizin parçası olan bu kavram, Lukacs'ta bir felsefe kategorisine dönüşür.

Gerçekliğe ulaşmak, meta fetişizminin hakim olduğu burjuva toplumunun bir bütün olarak *kendisinin bilincine* ulaşmasıyla mümkündür. Kendisinin bilincine ulaşma eylemi sadece proletarya tarafından gerçekleştirilebilir, çünkü emek gücünü satarak tam bir meta örneği haline gelen proletarya, meta fetişizmi üzerine kurulu bu toplumsal düzenin "özü"nü oluşturur.

¹³ LENİN'den (Ne Yapmalı) aktaran Şerif MARDİN, *İdeoloji*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995, s.40-41

Lukacs'a göre toplum, *insan* tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla toplumsal gerçeklik doğal, nesnel değil, tarihseldir. Toplumsal hayatta iki tür etkinlik vardır: "1) İnsanın doğal ihtiyaçlarını karşılamak ve refahını arttırmak için giriştiği üretimsel (teknolojik) etkinlik, 2) toplumsal yaşam biçimini kurmak veya değiştirmek amacıyla girişilen ideolojik etkinlik."¹⁴ Birinci etkinlikte insan nesne durumundayken ikincisinde, toplumun yaratıcısı ve tarihin öznesi haline gelir. Toplumsal hayatı kurmak veya değiştirmek için giriştiği ideolojik etkinlik, esasında teknik etkinliği de kapsar ve yönlendirir. Yani ideoloji bir motor işlevi görür.

"Bir yaşam biçiminden diğerine geçiş yasa-bağımlı veya zorunlu değildir, çünkü temelde her devrim ideolojik bir bütünlüğe, özgül bir anlam sistemine dayanır. Devrimleri temellendiren beşeri eylem, ideolojinin dışında değil, ışığında şekillenir ve anlam kazanır."¹⁵

Lukacs, ideolojiye bu kadar önem verir çünkü onun kafasında devrime ışık tutacak olan, proletaryanın ideolojisi olarak Marksizmdir.

Marksizmi, bilim ve ideoloji olarak birbirlerini tamamlayan iki farklı alana ayırır. "Bilim olarak Marksizm kapitalizmin kendisini tanıması için gerekli olan bilgidir. İdeoloji olarak Marksizm sosyalist eylemi temellendiren anlam sistemidir."¹⁶ Dolayısıyla Lukacs, Marksizme, ideoloji olarak sosyalist akımlar içinde (en doğru eylemi gösteren) bir yer armağan ederken, toplumsal hayatın değişebilirliğini de toplumsal olayların insansal ve tarihsel oluşuna bağlar. Marksizmin içinde süregiden teorik alandaki ideolojik mücadelenin iki ayağını da seslendirir: Hümanizm ve tarihselcilik.

Yani Lukacs'ın Marksizm anlayışı, kapitalist toplumu temelde yabancılaşma (şeyleşme / reification) ile tanımlar ve sınıf mücadelesini kolektif özneler arası

¹⁴ İlkey SUNAR, *Düşün ve Toplum*, Birey ve toplum Yay., Ankara 1986, s.197

¹⁵ A.g.e., s.199

¹⁶ A.g.e., s.199

bir savaş olarak görür. Proletarya ise, kapitalizmin yabancılaşmaya sebep olan yapısını alt üst edecek tarihsel bir konuma sahiptir; kendinin bilincine vardığı anda tarihin hem öznesi hem de nesnesi olur. Proletaryanın kendisini olduğu gibi tanımasını sağlayacak olan Marksizmdir. Bu bağlamda, bir sınıfın bilinci olarak ideoloji, yanlış bilinç olmak zorunda değildir; tıpkı proletaryanın bilincinde olduğu gibi.

En basit ifadesiyle Lukacs, Marksizmi proletaryanın ideolojisine, ideolojiyi bir "saf" sınıf öznenin ifadesine, bu sınıf özneyi de toplumsal formasyonun özüne indirger.

Lukacs'la tarihselci görüş açısında birleşen teorisyenlerden birisi Gramsci'dir. O da proletaryanın, kendi maddi varoluş koşullarını doğrudan doğruya ifade eden, organik, bütünlüklü bir "dünya görüşü"ne sahip olduğunu ima eder.

Gramsci'nin ortaya koyduğu yapıtta sistemli bir ideoloji teorisi aramak hata olur. Gerçekte ideoloji terimini de çok nadiren kullanmıştır. Ancak bununla birlikte Gramsci, ideoloji teriminin yerini tutmak üzere, hemen hemen aynı anlamda, "felsefeler", "dünya görüşleri", "düşünce sistemleri" ve "bilinçlilik biçimleri" gibi terimlere başvurmuştur.

Gramsci'de tek bir ideolojiden bahsedilemez. Bu yüzden ideoloji yerine ideolojilerden bahsetmek daha doğru olacaktır. İdeolojiler, Gramsci'nin bazı felsefi genellemelerinde, "uzun dönemli bir tarihsel ereğe organik olarak bağlı temel sınıfların 'hayat görüşleri'ne" indirgenmiştir. Bu indirgeme esas olarak "Gramsci'nin kuramsal geçerliliğin ölçütlerini, bunların tarihsel onaylama koşullarına göreli kılma eğiliminde" oluşundan kaynaklanmaktadır.¹⁷ Bu eğilim, Gramsci'deki tarihselci anlayışın temelini oluşturur.

¹⁷ Stuart Hall, Bob Lumley, Gregor McLenan, *Siyaset ve İdeoloji "Gramsci"*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985, s.2

Bunun yanında ideoloji artık klasik yaklaşımdaki gibi bir yanılsama olmaktan çıkar. "İdeolojiler gerçeklik ve sahtelik ölçütüne göre değil, sınıfları ve sınıf bölümlerini bağımlılık ve boyun eğme konumlarında birbirine bağlamadaki işlevi ve etkinlik derecesine göre değerlendirilmektedir. İdeoloji, toplumsal bloku 'yapıştırma ve birleştirme' hizmeti görmektedir. Gramsci için bir ideolojinin 'gerçekliği', siyasal açıdan harekete geçme gücünde ve sonuçta tarihsel olarak gerçekleşmesinde yatmaktadır."¹⁸

İdeoloji, işçi sınıfını sürekli olarak kandırmak ve böylelikle bu sınıfı sözde önceden belirlenmiş tarihsel rolünü gerçekleştirmekten alıkoymak için yönetici sınıf tarafından zorla kabul ettirilen bir "aldatmaca" değildir. İdeolojiler temellerini maddesel gerçeklerde bulurlar; kendileri maddesel güçlerdir. Bu nedenle ideoloji, Gramsci'ye göre, ayrılmaz bir parçası olduğu toplumsal yapı gibi karmaşık ve çelişkili bir kimliğe sahiptir.

Ancak ideoloji konusunda Gramsci'de belirleyici önemde olan, onun, ideolojiyi iki farklı anlamda kullanmasıdır: 1) "Tarihsel olarak organik" ideolojiler: Bir toplumsal yapıya ve onun kurumlarına organik olarak bağlı olmak anlamında. Bu noktada Lukacs'ın proletaryanın ideolojisi yaklaşımıyla örtüştüğü söylenebilir. 2) "Bireylerin keyfi spekülasyonları" anlamında. Bu yaklaşımda ise Althusser'e miras kalan bir boyut olduğu iddia edilebilir; "düşünce sistemleri" olarak ideolojiden, yaşanan bir toplumsal pratik olarak ideolojiye geçilir; bu geçişle ideoloji toplumsal hayatın bilinçdışı, dile gelmeyen yanlarını da kapsar.*

Gramsci ideolojileri, "psikolojik olarak 'geçerli', insanların üzerinde hareket ettikleri, mücadele verdikleri ve kendi toplumsal koşullarının bilincine vardıkları zemini oluşturan, etkin bir biçimde örgütleyici güçler" olarak görür.¹⁹ Bu tanımdaki, "kendi toplumsal

¹⁸ A.g.e., s.10

* Burada Althusser'in ideolojinin büyük ölçüde bilinçdışı bir süreç içinde işlediğini iddia ettiğini hatırlatmakta fayda var.

¹⁹ Terry EAGLETON, İdeoloji, s.168-169

koşullarının bilincine varma" ifadesi Lukacs'a, "örgütleyici güçler" ise Lenin'e uzanır.

Lukacs'ta olduğu gibi Gramsci'de de Marksizm, devrimci işçi sınıfı bilincinin ifadesi olan bir teoridir.

Marksizm - İdeoloji İlişkisi

Daha önce de belirttiğimiz gibi, gerek akademik çevrelerde, gerekse Marksist hareket içinde, genelde ideolojinin kendisinden çok, onun tarihsel görünümü incelenmiştir. Bu –konuda Althusser'in bir istisna olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bu yüzden, bu başlık altında ortaya koymaya çalışacağımız ilişkiyi, Althusser'in ideoloji teorisini bir ön kabul şeklinde benimseyerek açıklamaya çalışacağız.

Öncelikle Althusser'in ideoloji teorisi, yabancılaşma, şeyleşme, insani öz gibi, kendileri zaten ideolojik olan kavramlar üzerine oturmaz.

Althusser'in ideoloji üzerine temel iddialarından birisi, "ideolojinin tarihi yoktur" şeklindedir. Bu iddia, ideolojinin içinde bir tarih olmadığı anlamında değil, sadece onun kendine özgü bir tarihi olmadığı anlamındadır. Yani, bir somut tarihsel formasyondaki ideolojiler, o toplumun somut tarihine ilişkin olarak açıklanabilir, ama genel olarak ideoloji, tarihe değil, insan zihninin işleyişine ilişkin olarak açıklanmalıdır. Dolayısıyla Althusser, "biçimleri ne olursa olsun (dini, ahlaki, hukuki, siyasal), her zaman sınıfsal tavırları dile getiren özel ideolojilerin teorisini değil, genel bir ideoloji teorisini" temellendirmeye çalışmıştır.

İdeolojinin bir yanılsama, bir 'yanlış bilinç' anlamında ele alınmasını Althusser tamamen reddeder. Althusser'e göre ideoloji, ne gerçekliğin bilinçli bir biçimde çarpıtılması anlamında 'yanlış bilinç', ne de duyumların yanlış, eksik ve sınırlı bir şekilde işleminin ortaya çıkardığı bir yanılsamadır; *ideoloji, bireylerin kendi varoluş koşullarıyla kurdukları 'hayali ilişki'den kaynaklanan 'tasarımlar'dır.* İdeoloji, bu tasarım içinde ve

onun aracılığıyla bireyleri dönüştürür ve yeni bir 'özne' haline getirir.²⁰

İdeoloji, gerçeklikten kopuk bir hayal değil, gerçekliğin tam tersi haline gelen bir yansıması da değil, gerçekliğin değişik bir kavranış biçimidir. Bu nedenle kendine özgü bir mantığı ve işleyişi vardır. "Althusser'e göre, bir toplumsal formasyonda insanlar kendilerini önceden belirlenmiş ilişkiler içinde bulurlar. Toplumsal formasyonun pratikleri (ki bunlar *son kertede* üretici güçlerin gelişme düzeyince belirlenmiştir) içinde insanların oynayacakları roller de çizilmiştir. Bu nedenle, bir toplum, bireyler-arası ilişkilere indirgenemez. Çünkü bireyler bu ilişkilere, belirleyici özneler olarak değil, kendileri ilişkiler içinde belirlenen bireyler olarak girmektedirler. Ne var ki toplumsal formasyonun işleyişi içinde, ilişkilerin bütününe hiçbir zaman görmeyen bireyler, kendilerini özneler olarak görmektedirler. İşte ideoloji, toplumsal ilişkilerin *taşıyıcısı* olan bireyleri, bu ilişkilerin *Öznesi* haline getirir."²¹

Bireyin bir toplumsal aktör haline gelebilmesi için, ona yeterli ölçüde yanıltıcı ve geçici tutarlılık kazandıran şey sadece ideolojidir. Fakat ideolojinin burada yaptığı, insanların dünyayı olduğu gibi tanımasını engelleme değil, insana "imgesel" bir boyut kazandırarak kendini -yanlış- kavramasına sebep olmaktır.

Peki bireyler üstbelirlenmişlikleri yüzünden toplumsal düzenin işleyişini olduğu gibi kavrayamazken nasıl oluyor da bazıları (örneğin Althusser) bunun farkına varabiliyor?

"Toplumsal düzenin işleyişi bir bütün olarak ancak kuram için açık olabilir; bireylerin pratik yaşamları söz konusu olduğunda, onlara, kendisi sayesinde yollarını bulabilecekleri toplumsal bütünlüğün bir tür imgesel 'haritası'nı kazandırmak için ideolojiye gereksinim

²⁰Hüsnü Aksoy, *Devlet ve Demokrasi*, Yön Yay., İstanbul 1994, s.167

²¹Murat Belge, "Önsöz"; Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İletişim Yay., İstanbul 1994 içinde, s.10

duyulacaktır. Bu bireyler elbette ki, toplumsal formasyona ilişkin bilimsel bilgiyi elde edebilecek konuma gelebilirler; ama günlük yaşama özgü karışıklık ve koşuşturma içinde bu bilgiyi kullanamazlar.”²²

Bu paragraf, nasıl olup da birilerinin bu durumu kavrayabildiğini açıklamanın yanında Marksizmle ideolojinin karmaşık ilişkisinin bir boyutunu açıklamaya dair ipuçları da veriyor.

“Marksist ideoloji” veya Marksizm adına hareket eden bir ideolojinin varlığı tartışması esas olarak, teorik düzeydeki bilginin, toplumsal hayat içindeki eylemlere ne şekilde yansıdığıyla ilgili. Marksizmi benimsemiş örgütsel yapılar, toplumsal formasyona ilişkin bilimsel bilgiyi elde edebilecek konumdadırlar; ancak pratik mücadeleye özgü karışıklık ve koşuşturmaya içinde bu bilgiyi kullanamazlar. Tıpkı bireyler gibi onlar da kendisi sayesinde yollarını bulabilecekleri bir tür “imgesel harita” olarak ideolojiye gereksinim duyarlar. Yine bu durumda da tıpkı bireylerin kendi gerçek varoluş koşullarıyla girdikleri “yaşanan ilişkiler”in temsili olarak ortaya çıkan ideoloji gibi, bu örgütsel yapılar da, toplumsal hayatın pratiği içinde, kendi gerçek varoluş koşullarıyla (kapitalist üretim ilişkilerince belirlenmiş bir toplumsal formasyonun içindeki devrimci mücadeleleri) girdikleri yaşanan ilişkilerinin temsili olarak bir ideolojiye sahip olurlar ve bu ideoloji tarafından özne haline getirilirler. Bu ideoloji kaçınılmaz olarak Marksist izler taşır ama kesinlikle Marksist değildir.

Bu noktada, devrimci örgütlerin mücadele alanına girdikleri anda zaten birer özne durumuna gelmiş oldukları, dolayısıyla ideolojiyi de özne haline geldikten sonra edindikleri şekilde haklı görünen bir itiraz gelebilir. Ancak örgütsel yapılar, pratik mücadeleye girmeden önce zaten teorik alanda bir mücadelenin içindedirler. Teorik bütün ne denli bilimsel olursa olsun, onun pratiğe uygulanmak üzere ele alınmasıyla bu süreç başlar. Örneğin Marksist yöntemle toplumsal

²² Terry EAGLETON, İdeoloji, s.212-13

formasyonların bilimsel analizini yapan ve bir devrim, devrimi de işçi sınıfının yapacağı, çıkarımında bulunan bir örgüt, bu çıkarımın pratiğe yansımaları olarak bir örgüt modeli teorisi geliştirdiğinde ideolojinin kucağına düşer. Bu, teoriyi pratiğe geçirme çabasının kaçınılmaz bir ürünüdür ve olumsuz bir yanı da yoktur.

Marksizmin bütünselliği içinde politika ayağı, onun dünyayı dönüştürme faaliyetini simgeler. Bilindiği üzere, her dönüştürme faaliyeti öznelerle ihtiyaç duyar ve sadece özneler bu faaliyeti yerine getirebilir. Marksist hareket içinde bu özneler, Marksist olmayan ama kaynağını Marksizmden alan tarihsel ideolojiler tarafından yaratılır. Bu eylem Marksizmin politika ayağı içinde gerçekleşir. Yani ideoloji Marksizmin politika ayağı içinde kendine bir yer bulur.

"Bir pratik, bir ideolojinin aracılığıyla ve bir ideolojinin içinde vardır ancak. Bir ideoloji, özne aracılığıyla ve özneler için vardır ancak."²³

Marksizmin, bilim-felsefe-politika ayaklarından oluşan bütünlüğü epistemolojik niteliktedir. Oysa *Marksizmin genel bütünlüğü* -ki bu bütünlüğe ideoloji hesaba katılmaksızın ulaşamaz- ontolojik nitelikteki teori-politika-pratik boyutunu da kavramak zorundadır. Politika, Marksist teori ile Marksist pratik arasındaki ilişkiyi hem kendisinde ifade eder, hem de sağlar.

Marksizm ile ideoloji arasındaki ilişkiyi hiçbir teorik tahlile tabi tutmaksızın "Marksist ideoloji" olarak sonuçlandıran olgu, Marksist teorinin politika üzerinden işçi hareketiyle birleşmesi ve onun eylem planının dayanağını oluşturmasıdır. Bu birliğin ideolojik karakterinin nasıl ortaya çıktığı yukarıda açıklandı.

Burada netleştirilmesi gereken bir diğer nokta ise, Marksizmin politika sahnesinde, sanıldığı gibi bir ideolojik haklılığa (bu hümanizmin argümanıdır) değil, ideolojik silahlara sahip olduğudur. Yani burada Lenin'in kullandığı şekilde ideolojiye işlevsel bir anlam

²³ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.60

yüklüyoruz. Marksizmin politika alanında ideolojiye ihtiyaç duyduğu iddiası teorik değil, pragmatik, araçsal bir içerik taşır.

Bu iddia, ideoloji yaklaşımları -yukarıda değinilen epistemolojik ve ontolojik iddiaların- arasına *siyasal* bir iddia olarak girer. Bir tarafta, yanlış-bilinç, fikirlerin doğruluğu-yanlışlığı yaklaşımındaki epistemolojik iddia; diğer tarafta, sosyolojik eğilim dediğimiz toplumsal pratiğe ilişkin ontolojik iddia. Az önce yapıldığı gibi ideoloji, "olumlu", işlevsel bir anlam yüklendiğinde bu iki eğilimin dışına çıkar ve siyasal bir içerik kazanır.

Ancak, ideolojiyi politika ayağının içine yerleştirirken hemen önemli bir kayıta bulunmak gerekiyor:

Marksist hareketler ve onların sahip olduğu "pratik ideolojiler", teorik dayanaklarını sadece ve sadece Marksist teoride gerçekleşen epistemolojik kopuş sonrası olarak belirledikleri takdirde Marksizmin politika ayağına içseldirler.

Marksizmin bizzat kendi bünyesinde 1845'ten bugüne ideolojik bir mücadele vardır. Althusser'in teorik çalışmalarının bir numaralı sorunu Marksizmin içindeki bu ideolojik mücadeledir. "Marksizm bir hümanizm değildir" veya "Marksizm bir tarihselcilik değildir" şeklindeki karşı çıkış bu mücadeleyi ifade eder.

Epistemolojik kopuş (kesinti) kavramı bu mücadelenin mihenk taşlarından birisidir. Bilim öncesinin teorik ideolojilerinden kopuşu ifade eden bu kavram, "hem *geriye çevrilemezliği* hem de *tamamlanmamışlığıyla*" tanımlanır.²⁴ Bu kopuşun geriye çevrilemezliği bizim için verili bir gerçek olsa da, tamamlanmamışlığı Marksizmin bünyesindeki ideolojik mücadelenin temelidir. Marksizmin günümüzdeki "hümanizm" ve benzeri biçimdeki yorumları, kaynağını bu epistemolojik kopuşun tamamlanmamışlığından alır

²⁴ Etienne BALIBAR, *Althusser İçin Yazılar*, Çev.: Hülya Tufan, İletişim Yay., İstanbul 1991, s.43

ve esas olarak, Marksizm öncesi idealist kavrayışlara dayanır.²⁵ Politikanın doğası gereği kaçınılmaz bulduğumuz Marksizm dahilindeki ideolojik argümanlar ve Marksist hareketlerin ideolojik karakteri, teorik alanda, "kopuş" öncesinin teorik ideolojilerinden kaynaklandığı takdirde Marksizmin politika ayağı içinde kabul edilmemelidir.

²⁵ Bak.: Louis ALTHUSSER, "Pour Marx Alman Okuyucuya", *Toplumbilim* - 3, Ekim 1995, s.13-15